

TANZİMAT DEVRİ'NDE REFORMİST BİR VALİ: MEHMED RÂŞİD PAŞA'NIN SURIYE VİLAYETİ VALİLİĞİ (1866-1871)

A REFORMIST GOVERNOR IN THE TANZİMAT ERA: MEHMED RASHİD PASHA'S GOVERNORSHIP IN THE PROVINCE OF SYRIA, 1866-1871

Sinan ÇAKAR*

Öz

1860 yılında Cebel-i Lübnan ve Şam'da yaşanmış olan Müslüman-Hristiyan çatışmaları nedeniyle Doğu Akdeniz'de Osmanlı devlet otoritesi ve kamu düzeni ortadan kalkmıştı. Çatışmalar neticesinde Osmanlı Arap coğrafyasına, Napolyon'un Doğu Seferi'nden sonra ilk defa yabancı bir ülkenin askerî birliği bölgeye ayak basmıştı. Bunun üzerine Babıali, sadece Osmanlı Arap vilayetlerinde değil, bütün Osmanlı vilayetlerinde genel bir idari reform gerçekleştirdi. Babıali tarafından 1864 yılında hazırlanan Vilâyet Nizamnâmesi ile Osmanlı taşrasındaki idari yönetim modernleştirildi ve bu doğrultuda, Şam, Trablusşam ve Sayda valilikleri birleştirilerek Suriye Vilayeti oluşturuldu. Yeni idari sistemin bölgede sağlıklı bir şekilde uygulanması için de tecrübeli vali Mehmed Râşid Paşa, 1866 yılında Suriye valiliği görevine tayin edildi. Râşid Paşa'nın valilik görevine atandıktan sonra ilk önceliği vilayet içerisindeki barış ortamını daimi kılmaktı. Bunu yapabilmek için birtakım merkezîyetçi politikalara imza attı. Merkezîyetçi politikaların yanı sıra vilayetin iktisadi hayatını kalkındırmak için de birçok girişimde bulundu. Râşid Paşa tüm bu faaliyetleri icra ederken, Suriye vilayeti dâhilindeki nüfuz sahibi kişi ve kabilelerle yakın münasebetler kurarak, bölge ahalisi üzerinde devlet otoritesinin kurulmasını sağladı. Bu faaliyetlerinin dışında, bölgedeki yabancı konsolosların arasından, siyaseten ortak menfaatlere sahip olan ülke konsoloslarıyla dostane ilişkiler kurmaya özen gösterdi. Aynı zamanda menfaat çatışması yaşadığı konsoloslarla da ciddi problemler yaşayarak vilayet içerisinde siyasal bir denge kurmaya özen gösterdi. Bu makalede, 1866-1871 yılları arasında beş yıl boyunca Suriye valiliği görevinde bulunan Râşid Paşa'nın valilik döneminde yarattığı etki ve bu etkinin uzun vadeli sonuçları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Mehmed Râşid Paşa, Suriye Vilayeti, Osmanlı Arap Vilayetleri, Şam, Beyrut, Cebel-i Lübnan

Abstract

In 1860, due to the Muslim-Christian conflicts in Mount Lebanon and Damascus, the state authority and public order in the Ottoman Levant disappeared. As a result of the conflicts, the military unit of a foreign country entered the region for the first time after Napoleon's Military Expedition. Thereupon, the Sublime Porte carried out a general administrative reform not only in the Ottoman Levant but also in all Ottoman provinces. The administrative system in the Ottoman provinces was modernized with the regulations prepared by the Sublime Porte in 1864. In this direction, the governorships of Damascus, Tripoli

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, sinan.cakar@marun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1854-7229

and Sidon were merged into new established Province of Syria. Experienced governor Mehmed Rashid Pasha was appointed as the governor of Syria in 1866 to see the implementation of the new administrative system in the region. The first priority of Rashid Pasha right after his appointment was to perpetuate the peace environment in the province. In order to do this, he followed a centralist policy. In addition, he made many attempts to develop the province's economy as well. While Rashid Pasha was carrying out all these activities, he established close relations with the influential people and tribes within the Syrian province, and as a result of the efforts, he ensured the establishment of state authority over the people of the region. Apart from these activities, he look out to establish friendly relations with the consuls of the countries who have joint political interests among the consuls in the region. At the same time, he sought to establish a political balance within the province by experiencing serious problems with the consuls with whom he had a conflict of interest. The purpose of this article is to present a perspective on the influence of Rashid Pasha during his governorship and the long-term consequences of this effect.

Keywords: Ottoman Empire, Mehmed Rashid Pasha, Levant, Syria Province, Ottoman Arab Provinces, Damascus, Beirut, Mount Lebanon

Giriş

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Arap vilayetlerindeki statükonun değişime uğramasına neden olan pek çok hadise meydana gelmişti. Sözü edilen statükonun altüst olmasında en büyük etken, Napolyon'un 1798 yılında düzenlediği Mısır Seferi olmuştu. Bu hususta âdeta bir kırılma noktası olan Mısır Seferi, 19. yüzyılda Arap vilayetlerinde ortaya çıkacak önemli hadiselerle zemin hazırlamıştı. Napolyon'un seferinin yarattığı etki alanına Mısır'dan sonra, en çok maruz kalan yer Batılıların Levant diye tabir ettiği ve Osmanlıların ise Bilâd-ı Şam olarak adlandırdığı bölgeydi.¹ 19. yüzyılın başında Bilâd-ı Şam bölgesi, önce Napolyon'un işgali teşebbüsüyle karşı karşıya kalmış, daha sonra Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı neticesinde, 1831-1841 yılları arasında on sene boyunca Kavalalı ordusunun hükmü altında kalmıştı. 15 Temmuz 1840 tarihinde imzalanan Londra Protokolü gereğince Kavalalı Mehmed Ali Paşa, asker ve memurlarını geri çekse de ardında devlet kurumlarının otoritesinin felce uğradığı ve ticari gücünü eskisine nazaran kaybetmiş bir bölge bırakmıştı.²

Bilâd-ı Şam coğrafyasında, Kavalalıların elinden Osmanlı idaresine yeniden intikal edene dek oluşan otorite boşluğunda çeşitli hadiseler meydana gelmişti. Bunlardan ilki 1840 yılında Lübnan Dağları'nda meydana gelen Dürzi-Marunî çatışmasıydı.³ 1840 çatışmaları geniş bir coğrafyaya yayılmadan nihayete ermişti. Ancak çatışmaların iki toplum arasında bir husumet yaratmasıyla, etkilerini uzun vadede gösterecekti. Böylelikle 1840 yılında Bilâd-ı Şam'da yaşanan hadiselerle,

1 Makale içerisinde kullanılan *Levant* tabiriyle, Doğu Akdeniz'in doğu kıyıları ve o kıyıların hinterland bölgeleri kastedilmektedir. Osmanlıların Bilâd-ı Şam olarak tabir ettiği bu bölge, günümüzde Lübnan, Suriye, Filistin, İsrail ve Ürdün topraklarını kapsamaktadır. Klasik dönemde Bilâd-ı Şam bölgesiyle alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Yahya Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler 1700-1775*, Küre Yayınları, İstanbul 2021.

2 Ali Akyıldız ve Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 6-9.

3 1860 Temmuz'unda Şam şehrinde meydana gelen çatışmalar makalenin devamında, literatürde ele alındığı gibi *Şam Olayları* olarak tabir edilecektir. Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, University of California Press, Los Angeles 1993, s. 30.

muayyen olmayan bir istikbalde meydana gelecek olayların arka planı oluşmuştu. 1858 yılında tekrar alevlenen Dürzî-Marunî çatışmaları üç yıl boyunca devam etmişti. 1860 yılına gelindiğinde ise çatışmalar Lübnan Dağları'ndan bölgedeki büyük şehirlere sıçramıştı. 1860 Temmuz'unda Şam şehrinde yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmaları, son derece kanlı bir hâle bürünmüştü. Bölgedeki asker ve sivil memurların şehirdeki olayları bastırmakta yetersiz kalması üzerine Babiali, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı bölgeye idari ve askerî yetkilerle donatarak göndermişti. Fuat Paşa'nın Beyrut'a ulaşarak kontrolü ele alması sonucunda kurulan mahkemelerde, olayların yaşanmasında sorumluluğu olduğu gerekçesiyle Şam Valisi Müşir Ahmed Paşa dâhil olmak üzere birçok kişi idam edilmişti.⁴ Bununla birlikte Şam'daki çatışmalar, kısa sürede kontrol altına alınamaması sebebiyle yabancı basında genişçe yer almış ve uluslararası bir mesele hâline gelmişti.⁵ 3 Ağustos 1860 tarihinde Paris şehrinde İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun katılımıyla bölgedeki çatışmalarla ilgili konferans düzenlenmiş ve konferansın akabinde Fransa 16 Ağustos'ta olayların kontrol altına alınması için Beyrut'a 7 bin asker çıkarmıştı. Fransa'nın hamlesi karşısında diğer büyük devletler de donanmalarıyla Lübnan kıyılarına ulaşmıştı.⁶ Yaklaşık bir sene sonra yabancı devlet temsilcilerinin iştirak etmesiyle İstanbul'da toplanan konferans sebebiyle Fransız askerleri Beyrut'tan geri çekilmiş ve 9 Haziran 1861'de imzalanan Beyoğlu Protokolü gereğince hazırlanan ve Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi⁷ olarak tarihe geçen belge ile Lübnan Dağı'nda, vilayet idaresinin dışında kalacak şekilde özel bir idare kurulmuştu.⁸

Bütün bu yaşanan tecrübelerin ardından Babiali, Lübnan'da oluşan yeni statükonun İmparatorluğun diğer bölgeleri için emsal teşkil etmesine mâni olmak ve taşrada yeni bir idari sistem inşa etmek amacıyla 1864 yılında Vilâyet Nizamnâmesi'ni yürürlüğe koymuştu. Yeni vilayet sistemi, Tuna Vilayeti örneğinde Midhat Paşa tarafından başarıyla uygulanması üzerine İmparatorluğun diğer coğrafyalarında da tatbik edilmeye başlanmıştı. Bu bağlamda 1865 yılında, Trablusşam, Şam ve Sayda valilikleri birleştirilerek Suriye Vilayeti oluşturulmuştu.⁹ Vilayet sisteminin işler hâle gelmesinde istediği verimi alamayan Babiali, Suriye Valisi Esad Muhlis Paşa'yı azletmişti. Onun yerine Tercüme Odası'ndan yetmişmiş, Rumeli taşrasında muhtelif yerlerde görev almış ve İzmir Vilayetindeki valilik göreviyle rüşünü ispat etmiş olan Mehmed Râşid Paşa'yı tayin etmişti. Böylelikle Râşid Paşa'nın, 5 yıl sürecek olan ve birçok gelişmeyi içerisinde barındıran Suriye Valiliği dönemi başlamıştı.

Bu makalenin konusunu oluşturan Râşid Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yapılanma süreci olan Tanzimat Devri'ne damga vuran önemli valilerden biri olmakla birlikte, Midhat

4 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cevdet Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 109-111.

5 "The Civil War in Syria", *The New York Times*, 21 Temmuz 1860.

6 Charles Henry Churchill, *Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule From 1840 to 1860*, B. Quaritch, London 1862, s. 220-227.

7 Nizamnâmenin tam metni için bk. Düstür, *I. Tertib IV. Cild*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299, s. 695-701.

8 Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 143.

9 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 54-55.

Paşa'nın aksine Meşrutiyet yanlısı aydınlarla ve hanedan üyeleriyle siyasi irtibat kurmayarak merkezî idarede daha fazla nüfuz sahibi olamaması sebebiyle, daha sonra yapılan araştırmalarda oldukça göz ardı edilmiş bir devlet adamıydı. Oysa Râşid Paşa, Midhat Paşa gibi taşra valiliklerinde önemli icraatlara imza atmış reformist bir valiydi. Reformist bir vali tabirinden kastedilen ise idari manada yapılan yeniliklerle bölgedeki Osmanlı otoritesinin güçlendirilmesinin dışında, vilayet toprakları içerisinde sosyal, iktisadi, ulaşım ve haberleşme alanlarında birtakım reformların hayata geçirilmesiyle modern bir yapının kurulmasını arzu eden bir vali profili oluşturmasıdır.¹⁰ Bu bağlamda makale içerisinde, Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği dönemindeki faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte, görev süresi boyunca izlediği idare tarzı ve yarattığı etki alanı da gözler önüne serilecektir.

1. Mehmed Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği Öncesindeki Kariyeri ve Görev Yerine Ulaşması

Mehmed Râşid Paşa, Kavalalı'nın yakın maiyetinden olan Dramalı Hasan Paşa'nın oğlu olarak 1825 yılında Kahire'de doğmuştu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından 1844 yılında tahsil görmek üzere Fransa'ya gönderilen 143 öğrenci arasında kendisi de bulunuyordu. Râşid Paşa Paris'e gönderildiğinde, Fransa Savaş Bakanlığına bağlı olarak Kavalalı'nın talimatıyla kurulan Mısır Askerî Okulu'nda, Fransızca, kaligrafi, coğrafya, topoğrafi, matematik, askerî ilimler ve topçuluk alanında umumi dersler almıştı.¹¹ Eğitimini tamamlanmasının ardından Mısır'a geri dönerek Ahkâm-ı Mısıriye azası olarak Mısır bürokrasisinde ilk memurluk görevini almıştı.¹² 1851 yılında babası Dramalı Hasan Paşa'nın, Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık neticesinde, babasıyla birlikte Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a gitmişti. İstanbul'a geldikten sonra aldığı eğitim neticesinde Fransızcaya hâkim olmasının sağladığı avantajla kendisine Tercüme Odası'nda yer bulmuştu.¹³ Tercüme Odası'nda memur olarak başlayan Babıali kariyeri, üçüncü rütbeden memur olarak terfi alarak devam etmişti.¹⁴

Üç sene kadar Tercüme Odası'nda görev almasının ardından, Erdek ve Tekfurdağı kaymakamlığı görevine tayin edilerek ilk idari görevlerini aldı. Daha sonra Tuna kıyısında stratejik bir mevkiye bulunan Tulca'ya mutasarrıf olarak atandı ve burada gösterdiği yararlılıklardan dolayı Rumeli Beylerbeyliği payesiyle İşkodra Mutasarrıflığına tayin edildi.¹⁵ İşkodra'daki görevinde Râşid Paşa'yı meşgul eden konu Karadağlı ayrılıkçıların eşkıyalık faaliyetleriydi.¹⁶ Ancak bir süre

10 Jean Luc Arnaud, *Damas: Urbanisme et Architecture 1860-1925*, Sindbad Actre Sud, Paris 2006, s. 58.

11 James Heyworth Dunne, *An Introduction to The History of Education in Modern Egypt*, Luzac & Co., London 1938, s. 253, 258.

12 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 4*, haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1358.

13 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mâbeyn-İrade (MB.İ), 7/57, 21 Cemazeyilevvel 1268 / 13 Mart 1852.

14 BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 259/16036, Lef. 1, 21 Zilhicce 1268 / 6 Ekim 1852.

15 BOA, Sadaret Divan Kalemî Evrakı (A.JDVN), 170/93, 29 Rebiyülevvel 1278 / 4 Ekim 1861.

16 BOA, Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair (A.JMKT.NZD), 381/91, 27 Cemazeyilevvel 1278 / 30 Kasım 1861.

sonra İşkodra'daki durum kontrolden çıkmış, Karadağlılar Osmanlı askerî birliklerini yenilgiye uğratarak İşkodra'yı tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine acilen İstanbul'a geri çağrılan Râşid Paşa, payitahtta İşkodra'daki görevinde başarısız olmasından dolayı bazı devlet adamları tarafından tenkit edilmişti.¹⁷ Râşid Paşa, olayların bastırılması üzerine tekrardan Rumeli'de Belgrad Muhafızı olarak görev almıştı.¹⁸ Ardından yeniden Tulca mutasarrıflığına tayin edilmişti.¹⁹ Bir nevi rütbesinin düşürülmesi anlamına gelen bu kararın ardından Vidin Valiliğine tayin edilmiş, fakat Vidin ve Silistre valiliklerinin birleŝtirilip Tuna Vilayetinin kurulmasıyla buradaki görevinde de pek fazla vakit geçirememiŝti.²⁰

1864 yılının sonbaharında herhangi bir memuriyette bulunmayan Râşid Paşa'nın talihi, İzmir Valisi Kabûli Paşa'nın görevinden istifa etmesiyle deđiŝmiŝti ve 11 Aralık 1864 tarihinde Kabûli Paşa'nın yerine İzmir Valiliğine tayin edilmişti.²¹ Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın kendisi gibi Tercüme Odası'ndan yetiŝmiŝ olan ve yeteneklerine güvendiği Râşid Paşa'ya, bir de vezaret rütbesi vererek İzmir'e göndermesi kendisine ne denli güvendiğinin âdeta bir niŝanesi niteliğindedir.²² Râşid Paşa, bir buçuk yıl süren İzmir Valiliği görevinde beklentileri boŝa çıkarmamıŝ, özellikle şehirde meydana gelen kolera salgınının bertaraf edilmesinde gösterdiği gayretlerden dolayı birinci rütbeden Mecidiye nişanına layık görülmüŝtü.²³ Râşid Paşa, İzmir'deki görevi boyunca büyük bir vilayete, vali olabileceğine dair rüşünü ispat etmesiyle beraber Babıalî'nin kendisine duyduğu güveni arttırmıştı. Sözü edilen güven duygusu, mevcut Suriye valisinin görevinden alınarak Suriye Valiliği görevinin Râşid Paşa'ya verilmesiyle tezahür etmişti.²⁴

Suriye, yakın tarihinde yaşanan kanlı çatışmalar ve kozmopolit yapısıyla, idare edilmesi zor bir vilayetti. Bu bağlamda Râşid Paşa'nın Suriye Valiliğine tayin edilmesi bir terfi olarak dahi görülebilirdi. Zira Râşid Paşa bu mevkide de başarılı olması hâlinde merkezî idarede bir göreve aday olabilecek konuma gelebilecekti. Bu durumun farkında olan Râşid Paşa 26 Temmuz 1866'da Beyrut limanına ulaŝmıŝ ve selefi olan Esad Muhlis Paşa ile vilayetin mevcut durumuna dair müzakerede bulunmuştu. İlaveten Râşid Paşa, kendisini yabancı temsilcilere tanıtılabilmek amacıyla Beyrut'ta birkaç gün kalarak resmî kabullerde de bulunmuştu.²⁵ Râşid Paşa, kendisinden bir önceki valinin tecrübelerinden faydalanmak istemesi ve bölgede bulunan konsolosluk yetkilileriyle münasebet kurmaya baŝlamasıyla, vilayetin idaresini daha baŝtan ele alan temkinli bir vali profili çizmiŝti. Nitekim kendisinden 6 yıl önce vali olarak görevde bulunan

17 Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa, İşkodra'daki başarısızlıktan dolayı Râşid Paşa'ya hitaben "Böyle âdeme orduyu nasıl inanıp da göndermeli. Bari bizzat ben gideyim" diyerek devlet ricalinin içerisinde eleŝtirmiŝti. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 250.

18 BOA, A.]MKT.NZD, 435/24, 26 Muharrem 1279 / 24 Temmuz 1862.

19 BOA, A.]MKT.NZD, 254/57, 8 şaban 1279 / 29 Ocak 1863.

20 BOA, Sadaret Mektubi Umum Vilâyât (A.]MTK.UM), 811/19, Cemazeyilevvel 1281 / 18 Ekim 1864.

21 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.]MKT.MHM), 320/6, 12 Receb 1281 / 11 Aralık 1864.

22 BOA, İ.DH, 531/36840, 22 Receb 1281 / 21 Aralık 1864.

23 BOA, İ.DH, 541/37608, 6 Cemazeyilevvel 1282 / 27 Eylül 1865. Râşid Paşa'nın Mecidiye niŝanıyla, Abdullâh Biraderlerde çektirdiği fotoğraf için bk. Ek.1.

24 BOA, A.]MKT.MHM, 360/53, 5 Rebiyülevvel 1283 / 18 Temmuz 1866.

25 BOA, A.]MKT.MHM, 361/72, 1 Ağustos 1282 / 13 Ağustos 1866.

Müşir Ahmed Paşa'nın, Şam Olayları'nda gösterdiği zafiyet sebebiyle idam edilmesi Râşid Paşa'nın görev süresi boyunca temkinli ve tedbirli olmasını sağlayacaktı. Nitekim vilayetteki barış ortamının bozulmasına müteakiben bir iç çatışmanın yaşanmasının ardından yüksek rütbeli bir kumandan ve aynı zamanda vali olan bir ismin dahi gözden çıkarıldığı bir ortamda, Râşid Paşa'nın aynı kaderi paylaşmaması için vilayet idaresinde ve izlediği politikalarda oldukça dikkatli davranmasını gerektiriyordu. Râşid Paşa, bütün bu tarihsel arka planın tesiriyle, idare tarzını belirleyecek ve icraatlarıyla beş yıl boyunca kesintisiz olarak vilayeti yönetecekti.

2. Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği Dönemi'nde İzlediği İdare Tarzı ve Reformları

Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği görevine tayin edilmesiyle izlediği idari anlayış kısa sürede icraatlarına yansımıştı. Göreve tayin edilmesinin ardından Râşid Paşa'nın öncelikli hedefi yeni vilayet sisteminin, vilayet hudutları içerisinde işler duruma gelebilmesiydi. Vilayet sisteminin işler duruma gelebilmesi için, bölgenin idaresini kolaylaştıracak ve refahını arttıracak ıslahatların yapılması oldukça önemliydi. Şam merkezli olan Suriye vilayeti, Halep'in güneyinden, Lübnan Dağları'na oradan Akdeniz kıyılarına ve oradan da Mısır Hıdivliği ve Hicaz Vilayeti hudutlarına kadar geniş bir coğrafi sahayı kapsamasından mütevellit, vilayet sınırları içerisindeki yerleşim yerlerinin Şam ile kısa sürede haberleşebilmesi mühim bir yer arz ediyordu.²⁶ Râşid Paşa'nın önceki görev bölgelerinde de haberleşme ağlarının tesis edilmesine önem vermesi, yeni görev bölgesindeki idari anlayışına etkide bulunmuştu.²⁷ Bu bağlamda atılan ilk adım Şam-Hama-Humus-Halep güzergâhı arasında telgraf hattının kurulmasıydı.²⁸ Valiliği sırasındaki ilk icraatların haberleşme alanında yapılması hem Babialî'nin hem de Râşid Paşa'nın arzu ettiği bir durumdu. Zira Babialî, mazide tecrübe ettiği gibi, istikbalde Suriye'de devletler arası bir mesele hâline gelebilecek bir problemin çıkmasını arzu etmiyordu. Babialî'nin bu hususta özen göstermesinin, Râşid Paşa'nın idare tarzına da yansımaları tabiiydi. Bu doğrultuda Râşid Paşa'nın idare tarzında ana hedefi, vilayet içerisindeki sükûnet ve emniyeti daimî olarak sağlamaktı. Bu anlayışla 1860 yılında meydana gelen çatışmalar gibi, vilayetin ücra noktalarında yaşanan bir vakanın vilayet merkezine sıçramasının önüne geçilebilecekti. Zira telgraf hattının temin edilmesiyle, olumsuz bir hadisenin haberi, kısa sürede Şam'a ulaşacak ve vilayet merkezi ona göre adım atabilecekti. Vilayetin kuzeyine doğru uzatılan telgraf hattından sonra, Şam'ın güneyine Havran bölgesine de bir telgraf hattı çekilerek vilayet merkezinin taşrayla irtibatı kısmen sağlanmıştı.²⁹ Vilayet içerisinde kurulan telgraf altyapısı, daha sonraki yıllarda Midhat Paşa'nın

26 Râşid Paşa'nın valilik yaptığı dönemde Suriye vilayetinin hudutları çok geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. 1872 yılında Kudüs'ün müstakil mutasarrıflık yapılması ve ardından 1888 yılında Beyrut Vilayeti'nin kurulmasıyla, Suriye vilayeti daha önceki hudutlarına göre oldukça küçük bir bölgeyi kapsayacaktı. 1866-1872 yıllarında Suriye Vilayet sınırlarını gösteren harita çizimi için bk. Ek. 2.

27 Râşid Paşa, İşkodra mutasarrıflığı görevini icra ederken İşkodra'dan Podgorica'ya kadar telgraf hattının uzatılması konusunda Babialî'yi bilgilendirmişti. Bk. BOA, A.İMKT.NZD, 415/4, 28 Şevval 1278 / 28 Nisan 1862.

28 BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL), 1062/55, 20 Şaban 1283 / 28 Aralık 1866.

29 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 576/25856, 27 Rebiyülahir 1284 / 29 Temmuz 1867.

Suriye Valiliği döneminde (1878-1880) yenilenecekti.³⁰ Telgraf altyapısının tesis edilmesinin ardından, Râşid Paşa haberleşme kanallarının çeşitlenmesi için posta hizmetini Şam şehriyle tanıştırmış, 1869 yılında Şam'da Posta ve Telgraf binası inşa edilmişti.³¹ Böylece Şam şehri, vilayet içerisindeki haberleşme ağının merkezi konumuna gelmişti.

Râşid Paşa haberleşme altyapısının tesis edilmesinin dışında, Şam şehri başta olmak üzere modern şehrin kurulması ve bölgedeki ulaşım ağının güçlendirilmesi yolunda bazı icraatları hayata geçirmişti. Şehrin daha modern bir görünüm kazanması hususunda Şam şehrinin merkezi konumunda olan Merce Meydanı'na su kanalı inşa ettirmiş ve şehrin merkezine giden ara bölgelere kaldırımlı, su giderlerine sahip modern caddeler yapılmıştı.³² İnşa faaliyetlerinde yabancı mimar ve mühendisleri görevlendiren Raşid Paşa, yapılan yatırımlarla şehrin daha Avrupaî bir çehreye bürünerek, modern ve merkezi bir şehre dönüşmesini tasarlamıştı.³³

Vilayet merkezi olan Şam şehri ile vilayete bağlı olan sancaklar arasındaki irtibatın sağlanmasıyla birlikte, önem verilen diğer bir mesele ise vilayet sisteminin bir alt birimi olan sancak yöneticilerine verilen talimatların uygulanabilmesiydi. Bu açıdan Râşid Paşa oldukça şanslı bir valiydi, zira gelecekte devletin üst kademelerinde görev alacak birçok yetenekli bürokrat, valiliği döneminde emri altında bulunmuştu. 1869 yılında Suriye vilayetine bağlı olan sancak idarecilerine bakıldığında ortaya çıkan tablo oldukça dikkat çekicidir.³⁴ 1869 yılında Trablus Sancağı mutasarrıfı olan Kıbrıslı Kâmil Paşa, II. Abdülhamid devrinde sadrazam olarak uzun yıllar hizmet verecekti. Havran mutasarrıfı olarak görev alan Şam'ın önde gelen ailelerinden Abidzâdelere mensup olan Holo Paşa ve Suriye vilayeti dâhilinde yirmi sene boyunca görev yapan oğlu İzzet Holo ilerleyen yıllarda İmparatorluğun kritik görevlerinde bulunacaktı.³⁵ Yine dönemin Kudüs mutasarrıfı olan Nazif Paşa nazırlık, valilik gibi birçok devlet memuriyetinde görev almasının ardından, 1889 yılında Şam Valisi iken hayatını kaybedecekti.³⁶ Kaldı ki sözü edilen memurlar, daha sonraki yıllarda önemli mevkilere gelmeleriyle değerli hâle gelmemişlerdi. Holo ve Kâmil Paşalar, Suriye'de mutasarrıf olarak görev yaparken Avusturya ve İran devletleri tarafından gönderilen nişanlar sayesinde uluslararası alanda saygınlık kazanmış isimlerdi.

30 Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi için bk. Adem Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 392-444.

31 Stefan Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation Volume I*, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 123.

32 Stefan Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation Volume II*, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 197, 276.

33 Gazete haberinde bölgedeki İngiliz mühendislerin hareketliliğinden bahsedilmiştir. Bk. "Syria", *The Levant Herald*, 16 Nisan 1870.

34 1868 yılında basılan Suriye vilayet salnamesine göre Suriye Vilayeti; Şam, Kudüs, Beyrut, Trablus, Akkâ, Hama, Havran ve Belka sancaklarından oluşmaktaydı. Görev yapan mutasarrıf ve sancakların listesi için bk. *Suriye Vilâyet Salnamesi*, Şam 1286, s. 54.

35 İbrahim Küreli, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I. Cilt*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 21-22. 1865-1884 yılları arasında Suriye vilayetinde çeşitli görevlerde bulunan Arap İzzet Paşa, II. Abdülhamid döneminde, padişaha yakın olan isimlerden biri olacak ve bu vasfıyla Osmanlı Arap vilayetlerine dair üretilen politikalarda etkili bir figür hâline gelecekti.

36 Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali 1839-1922*, The ISIS Press, İstanbul 1999, s. 99.

Tüm bunlar göz önüne alındığında, Babıali'nin bölgeye verdiği ehemmiyet neticesinde, önemli memurlarını Suriye'ye tayin ettiğini ve Râşid Paşa'nın da bu memurları becayış usulü³⁷ aracılığıyla verimli bir şekilde görevlendirdiği görülmektedir.

Öte yandan Râşid Paşa'nın idari alanda yaptığı diğer bir hamle, kâğıt üzerinde vilayet topraklarında bulunan ama vilayet sistemi içerisinde idari sisteme bağlanmamış bölgelere askerî birlikler göndererek teşkilatlandırması olmuştur.³⁸ Vilayet sistemine dâhil edilmemiş bölgelerden biri Şam'ın güneyinde bulunan ve günümüz Ürdün topraklarının kuzeybatısını kapsayan İrbid, Acrun ve Belka bölgeleriydi. 1867 yılının yaz aylarında zikredilen bölgelerde yeniden Osmanlı otoritesinin tesis edilmesi için asker sevk edilmesine dair sadareten izin istenmiş ve onayın çıkması üzerine bölgeye, askerî birliklerle hareket edilmişti.³⁹ O dönemde Şam'da görev yapan Fransız Konsolos Rousseau'nun raporlarına göre Osmanlı birlikleri bölgeye hareket ederken bazı Dürzî kabileler askerî birliklere destek maksadıyla harekâta katılmıştı. İtaat göstermeyen bedevi kabilelerle zaman zaman çatışılarak ilerleme sağlanmış ve Ağustos ayı içerisinde Salt ve Belka şehirleri Osmanlı birlikleri tarafından kontrol altına alınmıştı. Hatta Nablus şehrine kadar kaçan isyancı kabilelerin, askerler tarafından takip edilerek yakalanmasıyla olayların büyümesi engellenmişti.⁴⁰ Yapılan askerî harekât sonucunda, bölge kontrol altına alınmış ve Belka Mutasarrıflığı teşkil edilerek vilayete bağlanmıştı. Ayrıca Belka'da, kalıcı olarak devlet otoritesini sağlayabilmek için 300 kişilik askerî birlik bölgeye konuşlandırılmıştı.⁴¹ Sonuç olarak, bölgede askerî ve idari kurumların tesis edilmesiyle, Ürdünde 1918 yılına dek kalıcı olarak devam edecek Osmanlı otoritesi tesis edilmişti.

Bunun dışında vilayetin idari yapılanmasının mevcut olduğu bölgelerde de Vilâyet Nizamnâmesi gereğince ıslahat yapılması ve yerel halkın idareye katılımı önem taşıyordu. Vilayet sisteminde ıslahat yapılması ve şehirlerin yönetiminin daha işler hâle getirilmesinin özel bir sebebi de bulunmaktaydı. Zira Suriye Vilayetinin toprak ve idari bütünlüğünü bozan ve yabancı devletlerin garantörlüğünde bulunan Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın varlığı vilayeti rahatsız ediyordu. Mutasarrıf Davut Paşa, Cebel-i Lübnan sınırlarına yakın olan liman ve ovaların mutasarrıflık hudutlarına dâhil edilerek genişletilmesini arzu ediyordu. Bu amaçla, Baalbek ve Sayda gibi bölgelerin Cebel-i Lübnan idaresine katılması konusunda Babıali'ye başvurmuştu. Ancak Babıali, Davut Paşa'nın taleplerini reddetmişti. İlâveten Râşid Paşa'nın adı geçen ihtilâflı bölgelere yeni memurlar tayin etmesine izin vermişti.⁴² Sözü edilen bölgelerin haricinde Râşid

37 Becayış usulü, memurların karşılıklı olarak görev yerlerinin değiştirilmesini ifade etmektedir. Zikredilen usul, Râşid Paşa tarafından vilayet içerisinde sıkça uygulanmıştır. Askerî birlikleri komuta etme yeteneklerine de sahip olan Holo Paşa, ihtiyaç hasıl oldukça vilayet dâhilinde sırasıyla Belka, Havran ve Hama mutasarrıflığında bulunmuştu. Bk. BOA, A.JMKT.MHM, 412/22, 13 Rebiülevvel 1283 / 4 Temmuz 1868.

38 1868 yılında basılan Suriye vilayet salnamesine göre Suriye Vilayeti; Şam, Kudüs, Beyrut, Trablus, Akkâ, Hama, Havran ve Belka sancaklarından oluşmaktaydı. Bk. *Suriye Vilâyet Salnamesi*, Şam 1286, s. 54.

39 BOA, İ.DH, 565/39347, 20 Rebiülahir 1284 / 21 Ağustos 1867.

40 Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire Transjordan 1850-1921*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 49-51.

41 BOA, A.JMKT.MHM, 401/27, 8 Zilkade 1284 / 2 Mart 1868.

42 Butrus Abu Manneh, "The Province of Syria and the Mutasarrıfıyya of Mount Lebanon (1866-1880)", *Turkish*

Paşa, Beyrut'taki yabancı konsolosların baskılarına rağmen Trablus şehrinin, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na vergi vermesine de engel olmuştu.⁴³ Bu bürokratik ve diplomatik başarılarının yanı sıra Râşid Paşa 1868 yılının başında Beyrut şehrinde, kent Müslüman ve Hristiyan ailelerinden oluşan kişilerin katılımıyla ilk belediyeyi kurmuştu. Beyrut Belediyesi, kısa zamanda işler hâle gelerek, Beyrut limanının genişletilmesi için çalışmalarına başlamıştı.⁴⁴ Bu vasfıyla Beyrut Belediyesi taşradaki ilk beledi hareketlerden biri olması hasebiyle bu alanda öncü liman şehirlerinden olmuştu.⁴⁵ Öyle ki İstanbul'da faaliyet gösteren ve Suriye vilayetindeki gelişmelerle ilgili haftalık neşriyat yapan The Levant Herald gazetesinin 12 Ağustos 1870 tarihli sayısındaki Beyrut'tan servis edilen Suriye başlıklı haberine göre, Râşid Paşa Lübnan'daki belediyelerden 900 bin kuruş vergi toplayarak, Şam'a geri dönmüştü.⁴⁶ Belediyelerin kayda değer miktarda gelir kalemi üretmeleri, teşkilatlanmalarının tamamlandığı anlamına geliyordu. Belediyelerin kurulmasının, vilayetin idaresine çok yönlü faydaları bulunmaktaydı. Vilayete bağlı olarak teşkil edilen belediyeler, gelir kalemi yaratmasının yanında bulunduğu bölgeyi bayındır hâle getirerek, vilayet yönetiminin görev yükünü hafifletiyordu. Şehir yönetiminde durum böyle iken Râşid Paşa, vilayet meclisini de faal duruma getirerek vilayet sınırlarında bulunan ve merkeze uzak kalan önemli zümrelerin idareye katılımını sağlamıştı.⁴⁷

Vilayet içerisinde haberleşme kanallarının sağlanması ve idari ıslahatların icra edilmesinin yanında ağırlık verilen diğer bir konu, yirmi yıllık kriz döneminde sekteye uğramış iktisadi hayatın yeniden canlandırılmasıydı. Öyle ki 1860'lı yıllar, Avrupada giderek artan sanayileşmeyle ucuz bir şekilde imal edilen ürünlerin, Avrupalı devletlere tanınan ticari imtiyazlarla düşük gümrük vergileriyle Osmanlı topraklarına girerek iç pazarı büyük tahribata uğrattığı yıllardı. Râşid Paşa, yabancı tüccarların bölgedeki pazar hâkimiyetini bir nebze de olsa kırarak yerli üreticiyi daha etkin kılabilmek maksadıyla, gerek Babıali'ye gerekse Babıali üzerinden Sultan Abdülaziz'e uzanabilecek bir etki alanı yaratmak istemiştir. Râşid Paşa'nın Şam şehrinin iktisadi hayatını hareketlendirmek adına elindeki en büyük kozu, 14. yüzyıldan beri bölgede meşhur olan ve Avrupa pazarlarında talep gören Şam kumaşıydı. Bu doğrultuda Şam kumaşının yeniden ticari sahada ün kazanması için birtakım girişimlerde bulunmuştu. Öyle ki Şam kumaşının alıcı bulabilmesi, Şam şehri ahalisini de doğrudan ilgilendirmekteydi. 23 Nisan 1868 tarihinde Râşid Paşa, Sadrazam Âli Paşa'ya gönderdiği bir yazıda Şam'daki kumaş üretiminin bir müddetten beri itibarını kaybettiğini ve kumaş imalatıyla hayatını idame ettiren Şam esnafının fakirlik içine düşerek, acınacak duruma geldiğini ifade etmişti. Raşid Paşa, Şam kumaş üreticisinin içine düştüğü durumu izah etmesinin ardından kumaşlardan birer numuneyi sadrazam ve padişaha takdim etmek üzere İstanbul'a göndermişti.⁴⁸ Âli Paşa, gönderilen numuneleri kısa süre içerisinde

Historical Review, IV, (2013), s. 124.

43 John P. Spagnolo, *France&Ottoman Lebanon 1861-1914*, Ithaca Press, London 1977, s. 132.

44 Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, Oxford Universty Press, Oxford 1988, s. 231.

45 İlber Ortaylı, "Belediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, V, (1992), s. 399-400.

46 "Syria", *The Levant Herald*, 12 Ağustos 1870.

47 Butrus Abu Manneh, "The Province of Syria and the Mutasarrifiyya of Mount Lebanon (1866-1880)", s. 125.

48 BOA, İ.DH, 575/40091, Lef. 2 11 Nisan 1284 / 23 Nisan 1868.

padişaha takdim etmişti.⁴⁹ Râşid Paşa'nın bu pratik girişimi, Babıali tarafından bazı kararların alınmasına vesile olmuştu. Şam ve Halep'te üretilen kumaşlar, yüksek iç gümrük vergilerinin bulunmasından dolayı tüccarlar tarafından rağbet görmemektedir. Bu durum atölyelerde üretim yapan işçiden, kumaş imali yapan esnafa ve kumaşlara talip olacak tüccara kadar olumsuz bir etki silsilesi oluşturmaktaydı. Babıali, bölge ticaretini canlandırmak maksadıyla 3 Kasım 1866 tarihinde Şam ve Halep kumaşlarından alınan % 8'lik vergiyi, % 6-4 bandına indirmişti.⁵⁰ Alınan karar, yabancı menşeli kumaşlara olan talebi çok fazla etkilemeyecek olsa da en azından bölgedeki yerli üretimi canlı tutmak maksadıyla bir adım atılmıştı.

Râşid Paşa bir taraftan yerel imalatçıların ürünlerinin alıcı bulabilmesini arzu etmekte diğer taraftan da ham maddelerin yerinde üretilmesi adına fabrikalar açılması için bölgedeki yatırımcılarla temas kurmaktaydı. Tabii olarak vilayet hudutları içerisinde fabrika kurmak için gereken imtiyazı almak isteyen bir yatırımcı Babıali'ye müracaat ediyor ve alınan imtiyaz gereğince fabrika kurulabiliyordu. Râşid Paşa ise Şam'daki yatırımların hayata geçirilmesi ve üretilen ürünlerin tanıtılması görevini ifa etmekteydi. Bu gibi konulara yönelik üretilen çözümlerin hayata geçmesi için, Râşid Paşa ve Babıali arasındaki uyumunun ticari alanda olumlu tesirleri olmuştu. Râşid Paşa, Şam'da bir yatırımcı tarafından kurulan iplik fabrikasını 24 Ekim 1868 tarihinde Sadrazam Âli Paşa'ya gönderdiği telgrafta şu ifadelerle anlatmıştı:

Şâm-ı Şerîf'de teşkil etmiş olan bir kumpanyanın î'mâl ve inşâsına mübâşeret eylediği iplik fabrikası bu kere resîde-i dest-i ta'zîm olarak işlemeğe başlaması ve şimdilik çıkarmakta olduğu ipliğin tanzîm olduğu gibi bunun gittikçe daha ilerleyeceği ve kesb-i nefâset edeceği derkâr bulunduğu cihetiyle işbu fabrikanın çıkarmakta olduğu ipliğin numune olmak üzere bir miktarını takdim-i huzûr-ı vekâlet-penâhiye kılınmış...⁵¹

Râşid Paşa daha önce Şam kumaşında yaptığı gibi iplik fabrikasının mamullerini tanıtarak ürünlere alıcı bulmak ümidiyle iplik numunelerini İstanbul'a takdim etmişti. Râşid Paşa'nın takdim ettiği numunelere, maddi manada destek olabilecek herhangi bir olumlu geri dönüş olmamasına rağmen, Babıali'den iplik fabrikasının numune ürünlerinin çok beğenildiğine ve üretimin arttırılması için gerekenin yapılmasına dair bir emirname ile cevap verilmişti.⁵² Râşid Paşa'nın Şam kumaşını tanıtmak yolunda gösterdiği gayretin, yaklaşık iki sene sonra bazı olumlu geri dönüşlere sebep olduğu da görülür. 8 Şubat 1871 tarihli bir kararda Babıali'nin, Şam kumaşının fabrikalardan satın alınması için 65 bin kuruşluk bir bütçe ayırması, fabrikadaki üretimin devam edebilmesi için olumlu bir gelişmeydi.⁵³ Elbette Şam'da aynı yıllarda kurulan tek fabrika, iplik fabrikası değildi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Şam Viskonsülü olan Michael

49 BOA, İ.DH, 575/40091, Lef. 3.

50 BOA, İ.MVL, 563/25281, 23 Cemaziyelahir 1283 / 3 Kasım 1868.

51 BOA, İ.DH, 583/40593, 7 Receb 1285 / 24 Ekim 1868.

52 BOA, A.]MKT.MHM, 427/69, 8 Şaban 1285 / 24 Kasım 1868.

53 BOA, İ.DH, 627/43611, 17 Zilhicce 1287 / 8 Şubat 1871.

Mishaqa, Babialiden imtiyaz olarak bölgede bir sabun fabrikası kurmuştu.⁵⁴ Yine Şam kumaşı gibi Levant bölgesinde üretilen ve ticari getirisi kayda değer olan Arap sabununun bölgede imal edilmesi, iktisadi açıdan gerçekleşen diğer bir gelişmeydi. Vilayetin merkezi konumunda olan Şam şehrindeki ticari hayata canlılık kazandırarak ahalinin hayat şartlarının düzeltilmesi ve istihdam edilmeleri, tıpkı vilayet taşrasında hayatını idame ettiren kabilelerin isyan etmemeleri adına hoş tutulması gibi önem taşımaktaydı. Zira ekonomik dar boğaza giren bir Şam ahali, herhangi bir çatışmayı tetikleyebilecek bir potansiyele sahipti.

3. Vilayet İçerisinde Yerel Müttelikler Edinmek İçin Kişi veya Kabilelere Maaş, Atiyye yahut Nişan Tahsisi

Râşid Paşa'nın Suriye Valiliğindeki en temel amacı, vilayet içerisindeki barış ortamını daimî olarak tesis etmektir. Bunun için vilayet içerisinde görev alan asker ve sivil memurların varlığı da yeterli görülüyordu. Öyle ki Suriye toprakları hatırı sayılır nüfusa sahip kabilelere ve şehirlerde kudret sahibi olan köklü ailelere ev sahipliği yapıyordu. Aynı zamanda bölgede sürgün yahut zorunlu ikamete tabi tutulmuş önemli isimlerin vilayet merkezi olan Şam şehrinde ikamet etmesi de işin cabasıydı. Bölgedeki önemli şahsiyet ve kabilelerin kriz zamanlarında ne denli büyük önem arz ettiğini gözler önüne sermek için 1860 yılında meydana gelen Şam Olayları büyük bir örnek teşkil etmişti. Cezayir'de uzun yıllar boyunca Fransızlara karşı sürdürülen direniş hareketinin liderliğini yapan Abdülkadir Cezayirî 1856 yılından itibaren Fransa'nın kontrolünde ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gözetiminde Şam'da hayatını idame ettiriyordu. Elbette Cezayirî Şam'da tek başına değildi, kabilesi ve ona eşlik eden yüzlerce Cezayirli göçmen de Şam'da yaşamını sürdürüyordu.⁵⁵ 1860 yılında yaşanan Şam Olayları'nda, Arap, Kürt ve Dürzi saldırganların Hristiyan mahallerine saldırıp insanları katlettiği günlerde, Cezayirî adamlarıyla birlikte kendi hayatını tehlikeye atarak Hristiyan mahallesini savunmuş ve Şam'da yaşayan 12 bin Hristiyan'ın hayatını kurtarmıştı.⁵⁶ Cezayirî sergilediği bu tavırla, hem imajını düzeltmeyi başarmış hem de isyanı bastırmak üzere bölgeye gelen Fuad Paşa tarafından takdir edilmişti.⁵⁷

Görüldüğü üzere Abdülkadir Cezayirî, Şam Olayları'nın yaşanmasının ardından Şam'da etki sahibi olduğunu göstermişti. Bunun üzerine Babiali, Cezayirî'ye 10 bin kuruşluk yüksek bir maaş bağlamıştı. Fakat bununla kalınmamış, yakın maiyetine de kaydıhayat şartıyla 1000 kuruşluk maaş tahsis edilerek Cezayirî'nin kabilesinin devlete olan bağlılıkları kuvvetlendirilmişti.⁵⁸ Ne var ki Şam şehrinde zorunlu ikamete tabi tutulmuş olan sadece Abdülkadir Cezayirî değildi. Devlete giriştiği isyan hareketi neticesinde sürgün hayatı yaşayan Bedirhan Paşa, 1868 yılının Ağustos ayında Şam'a sürgün olarak gönderilmiş ve tıpkı önceki örnekte olduğu gibi Babiali

54 BOA, Hariciye Nezareti Hukuk (HR.H), 345/8, 26 Ocak 1869.

55 Charles Henry Churchill, *The Life of Abdel-Kader*, Chapman and Hall, London 1867, s. 304-306.

56 Charles Henry Churchill, *Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule From 1840 to 1860*, s. 214-217.

57 Charles Henry Churchill, *The Life of Abdel-Kader*, Chapman and Hall, London 1867, s. 319.

58 BOA, İ.MVL, 562/25247, Lef.7, 21 Ağustos 1282 / 2 Eylül 1866.

tarafından kendisine bir tahsisat yapılmıştı.⁵⁹ Bilahare takip eden yılda da Bedirhan Paşa'ya hediyeler verilerek kendisinin ve aşiretinin bölgede hoş tutulmasına özen gösterilmişti.⁶⁰

Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği dönemindeki tahsisatla fonlanan kişilerin, vilayet merkezinde zuhur edebilecek isyan ve iç çatışma olaylarında hükûmete bağlı olarak âdeta bir gayriresmî memur gibi hareket etmesi bekleniyordu. Doğal olarak izlenilen yöntem, yalnızca Şam şehrine özgü bir uygulama değildi. Suriye'nin muhtelif bölgelerinde hac ve ticaret kervanlarının korunup kollanması için muhtelif aşiret ve aşiret reislerine tahsisat yapılmıştı. Tarih boyunca Suriye çöllerinde bulunan bazı bedevi kabileler seyahat eden hac kervanlarını taciz ediyor yahut yağmalıyordu. Bu faaliyetlerin bir parçası olan Aneze ve Ürdün bedevileri, bölgedeki yağmacı kabilelerin en meşhurlarıydı.⁶¹ Râşid Paşa sözü edilen yağmacı kabilelere karşı, asker temini sağladığı ve beraber hareket edebileceği kabilelere tahsisat yapılmasından yanaydı. Nablus aşiretinin önde gelenlerinden olan Vehbi Efendi'ye maaş tahsis edilmesi bahsedilen duruma bir örnekti.⁶² Bunun haricinde 13 Mart 1868 tarihindeki Meclis-i Vâlâ kararıyla, Şam çölünde ikamet eden Beni Sahr kabilesine, hac kervanlarının güvenliğini sağlayan Cerde Muhafızlığına asker temin ettikleri için 70.400 kuruşluk bir ödeme ayrılmıştı.⁶³

Daha önce sözü edildiği üzere, Ürdün'ün kuzeybatı bölgesinde Belka mutasarrıflığının yeniden tesis edilmesi için yapılan askerî harekâta Cebel-i Dürûz'deki bazı Dürzî şeyhlerinin desteği sağlanmıştı. Râşid Paşa, bölgeye yapılacak harekâttan önce önemli Dürzî ailelerden olan Atraş ailesinden Şeyh İsmail'i, Cebel-i Dürûz'de bulunduğu bölgeye müdür olarak tayin etmişti.⁶⁴ Böylelikle makam verilerek bölgede bir kabile, devletle ittifak kurmuştu. Dürzîlerin desteğiyle Ürdün'e düzenlenen harekât neticesinde de Râşid Paşa bölgedeki Dürzî şeyhlerine hizmetlerinden dolayı altı adet Mecidiye nişanı gönderilmesini Babıalî'den talep etmiş ve talebi yerine getirilmişti.⁶⁵

Râşid Paşa'nın valiliği döneminde bölgedeki önemli şahsiyet ve aşiretler devlete itaat edip itaatkâr olmayan kabilelere karşı birlikte mücadele verecek kadar yakın bir münasebet kurmuştu. Ancak diğer taraftan vilayetin güvenliğini tehlikeye düşüren yahut sivil itaatsizlik gösteren aşiret ve bedevi kabilelerin üzerine, askerî harekât yapılmasından da tereddüt edilmemişti. Fakat yapılan askerî harekâtlar, uzun süren çatışma ve kuşatmaları ifade etmekten ziyade, yol güvenliğinin sağlanması ve vergi toplanabilmesi adına yürütülen askerî harekâtlardı. Bu doğrultuda bedevi kabilelerin saldırısına maruz kalan, Şam-Bağdat yolundaki kervanların güvenliğinin temin edilmesi için askerî kuvvet gönderilmişti.⁶⁶ Yine bu mesele haricinde, Lazkiye'deki Nusayrilerden

59 BOA, A.]MKT.MHM, 416/95, 28 Rebiyülahir 1285 / 18 Ağustos 1868.

60 BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ.MMS), 37/1536, 23 Muharrem 1286 / 5 Mayıs 1869.

61 Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 279.

62 BOA, MVL, 535/24, 3 Safer 1284 / 6 Haziran 1867.

63 BOA, İ.MVL, 585/26330, 19 Zilkade 1284 / 13 Mart 1868.

64 Kais Firro, *A History of the Druzes*, Brill Academic Publisher, Leiden 1992, s. 191.

65 BOA, İ.DH, 568/39569, 4 Receb 1284 / 1 Kasım 1867.

66 BOA, İ.DH, 593/41300, 13 Muharrem 1286 / 25 Nisan 1869.

ne asker, ne de vergi temin edilememesi sorunu bulunmaktaydı.⁶⁷ Buna ilaveten *The Levant Herald* gazetesinin 5 Temmuz 1870 tarihli sayısında, vergi ödemeyerek sivil itaatsizlik gösteren Lazkiye'deki dağ kabilelerine karşı Râşid Paşa'nın bir askerî harekât düzenlediğine dair bir haber yer almıştı.⁶⁸ Askerî harekât yoluyla vergi ve asker temin edilmesinin dışında, asayişi tehdit edenlere karşı sürgün kozunun kullanılması Babiali tarafından, Suriye Vilayetine gönderilen talimatlarda kendisini göstermişti. Özellikle Trablus şehri civarında eşkıyalık yapan kimselerin yakalandıktan sonra Rodos ve Kıbrıs'a sürülerek emniyetin sağlanmasına yönelik talimatlar vilayete gönderilmişti.⁶⁹ Bazen de sürgün kararları isyankâr bir grubu değil, şahısları hedef almıştı. Cebel-i Dürûz'da bir kaza müdürünün akrabası fitne çıkardığı gerekçesiyle sürgün edilmişti.⁷⁰

Sözü edilen bölgeler dışında asker ve vergi temininin hayli zor olduğu muhitlerden biri de yeni tahrire giren yerlerdi. Arap aşiretlerin yoğunlukta yaşadığı Belka bölgesinde toplanması gereken vergi, nakit olarak temin edilmediğinden ötürü bölgedeki ahalinin hayvanlarının vergi yerine alındığı görülmüştür.⁷¹ Bu tip uygulamalar dönemin basınında da haber olarak yer almıştı. *The Levant Herald*'ın 4 Nisan 1871 tarihli sayısındaki bir habere göre vilayet yönetimi, Cebel-i Dürûz'de bulunan 32 bin koyundan, 13 bin tanesini vergi olarak bölge ahalisinden toplamıştı.⁷² Daha önce de vilayet ve nezaretler arasında kurulan irtibatlarda para yerine mal mülk ile vergi temin edilmesine dair yazışmaların yapılması, sözü edilen haberin doğruluğu ihtimalini bir derece daha artırıyordu.

Yukarıda sözü edilen faaliyetler, Râşid Paşa ve Babiali tarafından son derece uyum içerisinde hayata geçirilmişti. İlaveten isyankâr davranışları cezalandırma, itaatkâr tavırlara ise ödüllendirme mantığıyla hareket edilmişti. İsyân ve itaatsizlik hâlinde olan kabileler askerî harekâtla kontrol altına alınırken diğer taraftan da vilayet içerisinde belirli bir güce sahip şahsiyet ve kabilelere de itaat ettikleri takdirde kendilerine maaş, hediye, makam ve nişan temin edilmesiyle merkezî idareye bağlılıkları sağlanmıştı. Bu doğrultuda Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği döneminde bölgedeki yerel güçler muhatap alınarak merkezî hükûmete mali olarak bağlanmasıyla, II. Abdülhamid devrinde daha tesirli bir biçimde hayata geçirilen eşraf siyasetinin örneklerinin sergilendiğini söylemek gayet mümkündür. Tüm bu icra edilen faaliyetlerle, vilayet içerisindeki yerli dinamikler kontrol altına alınarak vilayetin güvenliği temin edilmişti.

4. Râşid Paşa'nın Şam'daki Yabancı Konsoloslarla İlişkisi ve Yaşanan Problemler

Râşid Paşa döneminde, vilayetin yerlisi konumunda olan ve iç dinamiklerini oluşturan şahsiyetlerle arasında herhangi bir anlaşmazlığa yer vermeden sağlıklı bir münasebet tesis

67 BOA, A.]MKT.MHM, 349/68, 12 Şevval 1282 / 28 Şubat 1866.

68 "The Turkish Papers", *The Levant Herald*, 5 Temmuz 1870.

69 BOA, A.]MKT.MHM, 377/67, 19 Zilkade 1283 / 24 Mart 1867.

70 BOA, A.]MKT.MHM, 385/62, 20 Safer 1284 / 23 Haziran 1867.

71 BOA, A.]MKT.MHM, 415/51, 12 Rebiyülahir 1285 / 2 Ağustos 1868.

72 "Syria", *The Levant Herald*, 4 Nisan 1871.

edilmişti. Bölgedeki Marunî kanaat önderlerinden Esad Melhame ile irtibat hâlinde olunmuş⁷³ ve Abidzâdelerin önde gelen isimlerinden Holo Paşa'ya vilayet içerisinde mühim görevler verilmişti.⁷⁴ Lakin söz konusu Şam'daki yabancı konsoloslar olduğunda Râşid Paşa birçok problem yaşamıştı. Oysa Râşid Paşa Şam'da başına gelecek olan sorunları yaşayana dek, çalıştığı bölgelerdeki yabancı temsilcilerle olan ilişkilerini hassasiyetle sürdürmeye özen göstermişti. Taşradaki kariyerinin daha başında 1860 yılında Tulca mutasarrıfı iken bölgedeki yabancı temsilcilere verdiği önemi ortaya koyan bir mektubu İstanbul'a göndermişti. Mektuptaki ifadeleri şu şekildeydi:

Burası güzergâh bir mevki olup, küçük ve büyük her sınıf merâtibi haiz memûrin-i ecnebiyye ile ara sıra mülâkat-ı resmîyye eksik olmadığına ve saltanat-ı seniyye-i cenâb-ı âlisinden ta'lik iftihar-ı kemterânem olacak bir Mecidiye nişân-ı hümâyûnu olmadıkça, bazı düvel-i ecnebiyye tarafından mahz-ı sâye-i Devlet-i Aliyye'ye hâmil olmadığımı ve nişân-ı ecnebiyyeyi de ta'lik edemediğime binaen, bir büyük Mecidiye nişân-ı hümâyûnuna nail olmak istirhamına dahi cesaret ederim...⁷⁵

Râşid Paşa'nın yabancı temsilcilerle yapacağı görüşmelerde müspet bir imaj oluşturabilmek için Mecidiye nişanı talep etmesi, taşrada dahi dış ilişkilere ayrı bir önem atfettiğinin emaresi niteliğindedir.⁷⁶ Hâlihazırda uzun yıllar sadaret mektupçuluğu yapmış olan Memduh Paşa'ya göre Râşid Paşa giyim kuşam konusunda pek dağınık bir devlet adamıydı.⁷⁷ Lakin söz konusu yabancı ülke temsilcilerine bırakacağı imaj olunca Râşid Paşa bir diplomat edasıyla davranmıştı. Üstelik Râşid Paşa'nın Arapça ve Fransızcaya sözlü ve yazılı olarak iyi derecede hâkim olduğu yapmış olduğu yazışmalar ve dönem kaynaklarından anlaşılacakla beraber dil sahasında sahip olduğu yetkinliğinin konsoloslarla ilişkilerinde fayda getireceği düşünülse de Şam valiliğinde durum pek de öyle olmamıştı. Râşid Paşa, görev süresi boyunca kendi otoritesine karşı aykırı davranışlar sergileyen konsoloslarla ciddi anlaşmazlıklar yaşamıştı.

Şam şehrinde birçok devletin konsolosu bulunmaktaydı. Büyük devletlerin yanı sıra bazı küçük devletler de ticari açıdan önem taşıyan bu şehirde bir temsilci bulundurmaktaydı. Elbette diplomatik yoğunluğun fazla olması sebebiyle, yabancı konsoloslar ile bölgede görev yapan Osmanlı idarecilerinin arasında bir ihtilaf yaşanmaması beklenemezdi. Bu bağlamda Râşid Paşa'nın, Şam'da anlaşmazlık yaşadığı ilk konsolos İtalya'nın Şam Konsolosu Plasteri olmuştu. 11 Mayıs 1869 tarihinde Râşid Paşa, Âli Paşa'ya yazdığı mektupta İtalya konsolos Plasteri ile yaşadığı problemi izah etmişti. Olayların başlangıcında Şam çarşısında bir Yahudi tüccar sandık ve çuvaları ile yolu kapaması üzerine malların kaldırılması için zabıta tarafından defalarca ikaz edilmiş, ancak malların yoldan çekilmemesi üzerine Yahudi tüccar tevkif edilmişti. Bu

73 BOA, Hariciye Nezâreti, Siyasi Kalemi (HR.SYS), 1525/54, 18 Kasım 1870.

74 "Syria", *The Levant Herald*, 18 Ağustos 1870. Gazete haberine göre Râşid Paşa, Suriye vilayeti içerisinde seyahatlere çıktığı dönemlerde Holo Paşa'yı, vali vekili olarak Şam'da bırakıyordu.

75 BOA, İ.DH, 453/30875, Lef.1, 10 Rebiyülahir 1277 / 5 Ekim 1860.

76 Talep ettiği Mecidiye nişanı yaklaşık bir buçuk ay sonra Râşid Paşa'ya takdim edilmişti. Paşa'ya dördüncü dereceden bir Mecidiye nişanı verilmişti. Bk. BOA, İ.DH, 453/30875, Lef. 3, 9 Cemazeyilevvel 1277 / 23 Kasım 1860.

77 Mehmed Memduh, *Mirat-ı Şuunât*, haz. Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 111.

esnada Yahudi tüccar, İtalyan konsolosu ve kavaslarını görünce, İtalyan olduğunu haykırarak onlardan yardım dilemiş, bunun üzerine konsolos ve kavasları olaya müdahil olmuştu. Önce Yahudi tüccarı zabitanın elinden alan konsolosluk kavasları bununla kalmayarak zabıtayı konsoloshaneye götürerek darp etmişti. Yaşanan olayların ayyuka çıkması üzerine Râşid Paşa, Konsolos Plasteri'den konuyla ilgili bir açıklama yapmasını talep etmesine rağmen konsolostan bir cevap alamamıştı.⁷⁸

Râşid Paşa'nın Âli Paşa'yı konuyla ilgili bilgilendirmesinden sonra Âli Paşa, İtalya'nın Şam Konsolosuyla olan resmî münasebeti kesmesini emrettiğine dair bir emirnameyi Râşid Paşa'ya göndermişti.⁷⁹ Râşid Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Şam şehrindeki egemenliğine hâlel getiren İtalyan konsolosun hareketlerini ivedilikle Âli Paşa'ya bildirmesi ve ondan da aynı kanaatte olduğuna dair bir geri dönüş alması, yine taşra-merkez uyumunun sağlandığına dair bir tezahür olmuştu. Nitekim sözü edilen konu, Osmanlı otoritesi aleyhinde gerçekleşen bir ihlal olduğu için devletin en üst kademesi olaya ayrı bir ehemmiyet vermişti. Konsolos Plasteri'nin sergilemiş olduğu davranış, şehirdeki Müslüman-Hristiyan gerginliğini arttırabilir veya diğer konsolos görevlilerine emsal teşkil ederek şehrin güvenliğini tehdit edebilirdi. Fuad Paşa'nın vefatından sonra Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı görevlerini birlikte yürüten Âli Paşa konunun takipçisi olarak İtalya'nın İstanbul Büyükelçisiyle irtibata geçmiş, elçi ise olayın aslı olmadığını belirterek olaylara kayıtsız kalmayı tercih etmiştir. Âli Paşa, İtalya elçisinden bu yanıtı almasına rağmen İtalya'nın Şam Konsolosluğuyla resmî münasebeti kesme kararından geri adım atmamıştı.⁸⁰

Râşid Paşa ilk mektubuna cevap alamayınca İtalyan konsolosa bir mektup daha göndermişti. İkinci mektuba Konsolos Plasteri tarafından beş gün sonra verilen cevapta, olayın gerçekleştiğini fakat zabitanın konsolosluk içerisine alınarak darp edildiği iddiasının asılsız olduğu ifade edilmişti. Râşid Paşa gönderilen cevaptan tatmin olmayarak, İtalyan konsolosun üzerinde bir baskı yaratabilmek için bölgedeki diğer konsolosları konuyla alakalı olarak bilgilendirmişti. Bu girişimin ardından Râşid Paşa, İngiltere, Fransa ve Rusya konsoloslarının, meydana gelen hadiseyi elçiliklerine rapor ettiklerine dair bilgiyi de Âli Paşa'ya bildirmişti.⁸¹

Aslında İtalya'nın Şam Konsolosu Plasteri'nin olaylara sebebiyet veren tavrından önce ikili arasında pek samimi bir münasebetin olduğuna dair bir işaret bulunmaktaydı. Şöyle ki 28 Ocak 1869 tarihinde Hariciye Nezaretine, Suriye Valisi Râşid Paşa'ya İtalyan devlet nişanının verildiğine dair bir yazı gönderilmişti.⁸² Râşid Paşa'nın prestijli bir İtalyan nişanına layık görülmesi, İtalya'nın bölgede faaliyet gösteren diplomatlarının önerisiyle olacak bir hadiseydi. Konsolos Plasteri, ya Râşid Paşa ile olan olumlu münasebetine güvenerek ya da ticari ve hukuki kapitülasyonların, Şam'da görev yapan yabancı diplomat ve konsolosluk görevlilerine verdiği öz güvenle böylesine bir davranışı sergilemişti. Her ne

78 BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 652/25, Lef.3, 29 Nisan 1285 / 11 Mayıs 1869.

79 BOA, HR.MKT, 652/25, Lef.1, 7 Mayıs 1285 / 19 Mayıs 1869.

80 BOA, HR.MKT, 663/55, 17 Mayıs 1285 / 29 Mayıs 1869.

81 BOA, HR.MKT, 655/59, 24 Safer 1286 / 5 Haziran 1869.

82 BOA, Hariciye Nezareti Tercüman Odası (HR.TO), 501/122, 28 Ocak 1869.

şekilde olursa olsun Osmanlı makamları, Plasteri'nin tutumunu kabul edilemez olarak değerlendirmiş ve Plasteri görevinden alınana dek konsoloshaneyle resmî irtibat kurmamıştı.⁸³

Elbette Râşid Paşa, İtalyan Konsolos Plasteri ile yaşadığı problem haricinde, şehirde bulunan bazı konsoloslarla da yakın münasebetler kurmuştu. Yakın ilişkiler tesis ettiği konsoloslar ise bölgedeki Fransa Konsolosluğunu üstlenen diplomatlardı. Hatta Râşid Paşa, kurduğu yakınlığın bir emaresi olarak Fransız Başkonsolos Bertrand Rousseau'ya Mecidiye nişanı verilmesini Babialîden talep etmiş ve konsolosa üçüncü dereceden bir nişan verilmişti.⁸⁴ Râşid Paşa, Konsolos Rousseau ile olan samimi ilişkisini ondan sonra bölgeye tayin edilen Fransız konsoloslarla da sürdürmüş ve bu durumun yarattığı etki dönemin basınına dahi yansımıştı. Râşid Paşa vilayeti her daim merkezden idare etmeyi sevmeyen biri olarak ve vilayet sınırları içerisindeki şehir merkezlerine sık sık seyahatler düzenlemesiyle basında ünlenmişti. Hatta yaptığı ziyaretlerinden birini Fransa'nın Şam Konsolosu Théodore Roustan ile birlikte Kudüs'e giderek gerçekleştirmişti.⁸⁵ 1870 yılının Eylül ayında gerçekleşen Kudüs ve çevresine yapılan ziyaretler dönem basınının da ilgisini çekmişti.⁸⁶ Râşid Paşa'nın eğitimini Fransa'da alması ve yazılı-sözlü olarak Fransızcaya hâkim olmasının, Fransız konsoloslarla sıkı bir ilişki inşa edilmesinde büyük bir rolü olduğu aşîkârdı. Nitekim Râşid Paşa'nın duyduğu ilgi Konsolos Roustan tarafından da dikkate değer bulunmuştu. Konsolos Roustan üstlerine yazdığı raporların birinde Râşid Paşa'yı, "tıpkı İstanbul'daki Âli Paşa gibi Fransa'ya sempati duyan bir devlet adamı" olarak nitelendirmişti.⁸⁷

Râşid Paşa, bölgede görev yapan Fransız konsoloslarla kurduğu samimi münasebetlere karşı İngiliz konsoloslarla sağlıklı bir münasebet tesis edememişti. Görev süresi boyunca önce Edward Thomas Rogers ve ardından Richard Francis Burton gibi sadece diplomat unvanını taşımayan son derece entelektüel ve yetenekli olan İngiliz konsoloslarla çalışmıştı. 1861 Temmuz'unda bölgeye tayin edilen Rogers yaklaşık yedi yıl boyunca bu görevi üstlenmişti.⁸⁸ Konsolos Rogers zaman zaman Râşid Paşa'nın kararlarıyla alakalı memnuniyetsizliğini üst makamlarına iletse de ikili arasında ciddi bir husumet meydana gelmemişti.⁸⁹ Daha önce Mekke ve Medine'ye yapmış olduğu hac seyahati sebebiyle bölgeyi tanıyan Richard Burton'un, Rogers yerine İngiltere'nin Şam Konsolosu olarak tayin edilmesiyle bölgede yeni bir süreç başlamıştı.⁹⁰ Râşid Paşa, Richard Burton'un bölgeye konsolos olarak atanmasına dahi karşı çıkmış ve üç seneye yakın sürecek zaman diliminde aralarında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Burton'un seyyah kişiliği nedeniyle vilayet içerisinde yaptığı keşif seyahatleri ve vilayet içerisindeki hareketliliği, Râşid Paşa'yı

83 BOA, HR.MKT, 662/82, 8 Haziran 1286 / 20 Haziran 1870.

84 BOA, HR.MKT, 647/8, 29 Zilkade 1285 / 13 Mart 1869.

85 J. Dean O'Donnell, "Théodore Roustan: French Consul In The Levant During The Franco-Prussian War", *French Colonial Historical Society*, XII, (1988), s. 128.

86 "Syrie", *The Levant Herald*, 6 Ekim 1870.

87 John P. Spagnolo, *France & Ottoman Lebanon 1861-1914*, s. 131.

88 BOA, Sadaret Nâme-i Hümayûn Evrakı (A.)DVN.MHM), 33/22, 29 Zilhicce 1277 / 8 Temmuz 1861.

89 BOA, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD), 481/14, 14 Kasım 1867.

90 Richard Burton'un 1853 yılında kutsal topraklara düzenlediği seyahatle ilgili kaleme aldığı eseri için bk. Richard Francis Burton, *Pilgrimage to El Medinah and Mecca v.1-2*, Longmans and Roberts, London 1857.

rahatsız etmekteydi.⁹¹ Vilayetin idaresinde mevcut statükoyu korumaya özen gösteren Râşid Paşa'ya göre Burton'un hareketliliği vilayetin sükûnetini tehlikeye düşürmekteydi. Râşid Paşa'nın görev süresi boyunca Fransız konsoloslarla kurduğu yakınlıktan yola çıkarak Râşid Paşa'nın bir yabancı karşıtı olmadığını, fakat Richard Burton örneğinde olduğu gibi bölgede görev yapan bir konsolosun faaliyetlerinin vilayetin statükosuna zarar verdiği takdirde o konsolosa karşı tavır alabileceğini göstermiştir.

5. Râşid Paşa'nın Valiliği Döneminde Suriye Basını ve Eğitim

Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi Arap milliyetçiliğinin fikrî temellerinin atılması ve kurumsallaşması açısından önemliydi. Literatürde Arap milliyetçiliğinin filizlenmesi bakımından Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi daha çok dikkat çekse de Râşid Paşa'nın valiliği döneminde Arap milliyetçiliğinin tarihsel gelişiminde rol oynayacak kurumların teşkilatlanması tamamlanmıştı. Sözü edilen kurumlar, Arap elit ve milliyetçilerini yetiştiren okullar ve Arap elitlerin fikirlerini halk tabanına yaymasına yardımcı olan gazetelerdi. Bu bağlamda 1858 yılında Beyrut merkezli *Hadikatü'l Ahbar* isimli gazetenin kurulması önemli bir kilometre taşıydı.⁹² Bir tarafı Arapça diğer tarafı da Fransızca olarak basılan *Hadikatü'l Ahbar* gazetesi, Râşid Paşa'nın valiliği dönemi boyunca faaliyetlerine kesintisiz olarak devam etmişti.

Bunun yanı sıra 13 Haziran 1866 tarihinde *Hadikatü'l Ahbar*'ın yazarı Halil Hûri Efendi'ye, Şam'da haftada bir basılmak üzere *Suriye* adlı vilayet gazetesini neşretmesi için 6500 kuruş tahsisat bağlanmış ve basım işini yapabilmesi için gereken izinler verilmişti.⁹³ *Suriye* adlı gazete, *Hadikatü'l Ahbar*'ın aksine Türkçe ve Arapça olarak basılacak ve vilayetin resmî gazetesi olacaktı. *Hadikatü'l Ahbar*'ın yazarları devletten maaş almasına rağmen resmî bir gazete olarak ilan edilmemişti. Bu bakımdan değerlendirdiğimizde *Suriye* gazetesi, daha sonra Bağdat'ta neşredilecek olan *Zevra* adlı gazeteden önce Osmanlı Arap coğrafyasında çıkarılan ilk resmî vilayet gazetesi olma unvanını kazanmıştı. Râşid Paşa, Suriye valiliği görevine gelmeden yapılan bu icraata muhalif olmamış, fakat hem *Hadikatü'l Ahbar*'dan 1.200 kuruşluk yazarlık maaşı alan hem de *Suriye* gazetesinin basılması için 6.500 kuruş aylık alan Halil Hûri Efendi'ye ödenen tahsisatı fazla görmüş ve talebi doğrultusunda *Suriye* gazetesinin çıkarılması için Halil Hûri'ye ödenen aylık kesilmiştir.⁹⁴

Sözü edilen gazetelerin dışında Arap milliyetçilerin fikrî öncülerinden sayılabilecek önemli isimlerin yetiştiği Medresetü'l-Vataniyye okulunun kurucusu olan Butrus el-Bustani 1870-71 yıllarında *el-Cinân* adlı dergiyi ve *el-Cenne ve el-Cüneyne* adlı gazeteleri çıkarmıştı.⁹⁵ Ahmed ve Selim Faris'in yönettiği *el-Cevaib* gazetesi de Râşid Paşa döneminde herhangi bir kesintiye

91 Richard Burton'un Suriye'deki keşif faaliyetlerini anlattığı eseri için bk. Richard Francis Burton and Charles F. Tyrwhitt Drake, *Unexplored Syria v.1-2*, Tinsley Brothers, London 1872.

92 BOA, A.İMKT.NZD, 232/34, 22 Zilhicce 1273 / 13 Ağustos 1857.

93 BOA, İ.MVL, 554/24887, 28 Muharrem 1283 / 13 Haziran 1866.

94 BOA, MVL, 1062/59, 28 Ramazan 1283 / 3 Şubat 1867.

95 Ali Şakir Ergin, "Butrus b. Bülüs", *TDVİA*, VI, (1992), s. 473-474.

uğramadan faaliyetlerini icra etmişti.⁹⁶ Râşid Paşa tarafından bölgenin yerli halklarına mensup olan kişiler tarafından çıkarılan gazete ve dergilere tanınan serbestlik hâli, bölgeden olmayan kişilere pek fazla tanınmamıştı. Bu kişilerin başında Diyarbakır doğumlu Süryani din adamı Louis Sabuncu gelmekteydi.⁹⁷ Sabuncu, 1870 yılında Beyrut'ta *Nahla* adında bir gazete çıkarmıştı. Fakat sonrasında Halil Hürî Efendi'nin, *Nahla Gazetesi*'nin Marunîlere karşı rencide edici yayınlar yaptığını Râşid Paşa'ya bildirmesi üzerine gazetenin faaliyetlerine son verilmişti.⁹⁸

Yerli ve yabancı Arap aydınlarının faaliyetlerinin dışında, 1860'lı yılların sonu ve 1870'lerin başı misyonerler için de Levant bölgesinde kayda değer bir hareketliliğin olduğu yıllardı. 1864 yılında Beyrut Protestan Koleji olarak kurulan ve daha sonra meşhur Beyrut Amerikan Üniversitesi hâline gelen ve önde gelen Hristiyan Arap aydınını yetiştirecek olan bu kurum, Râşid Paşa'nın valiliği döneminde inşa faaliyetlerini sürdürerek öğrenci kapasitesini arttırmıştı.⁹⁹

Yaşanan misyoner hareketliliğine ve basın hayatının canlanmasına bakılacak olursa Râşid Paşa'nın 1866-1871 yılları arasında valiliği döneminde tesis edilen barış ortamının sağladığı sükûnetle, Arap aydınlar ve yabancı misyonerler bölgedeki faaliyetlerini rahatlıkla devam ettirebilmişti. Böylelikle gelecek kuşakları derinden etkisi altına alabilecek milliyetçi düşünceler basın yoluyla kitleleri tesiri altına alabilmişti. Hatta dönemin Suriye'deki basın ortamı, yine dönemin İstanbul basını ile mukayese edildiğinde de oldukça rahat bir ortamda hayatını devam ettirmişti. 1867 yılında Âli Paşa'nın basına yönelik çıkardığı ve Kararnâme-i Âli olarak bilinen kararların etkileri, İstanbul basınına son derece olumsuz etkilemesine rağmen Suriye'ye tesir etmemişti. Elbette 1860'lı yıllarda henüz İmparatorluğun bir Arap milliyetçiliği probleminin olmaması ve bu yüzden Arap aydınların hareketlerinin bir tehdit oluşturmaması da bölgedeki basın serbestliğinde etkili rol oynamıştı. Nitekim Suriye basını ve Arap aydınları, Tanzimat Devri'nde bulunduğu serbestliği daha sonraki devirlerde bir daha bulamayacaktı.¹⁰⁰

6. Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği Görevinden Azledilmesi ve Sonrasında Yaşananlar

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Âli Paşa, kendisiyle şahsen ve siyaseten yakınlık içerisinde olan devlet ricalini taşradaki valilik görevlerine tayin ederek merkez-taşra arasındaki ahengi sağlamaya özen göstermişti. Bu doğrultuda son sadareti döneminde, valilerin görev yerlerini çok sık değiştirmeyi tercih etmemişti. Bağdat Vilayetinde Midhat Paşa ve Suriye Vilayetinde görev alan Râşid Paşa, Âli Paşa'nın taşradaki kritik valilik görevlerini çekinmeden verdiği gözde valileri

96 Atilla Çetin, "el-Cevaib", *TDVİA*, VII, (1993), s. 283.

97 Louis Sabuncu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Azmi Özcan, "Yerini Bulamayan Bir Gazeteci: John Louis Sabuncu ve İstanbul Yılları", *İstanbul Araştırmaları*, V, (1998), s. 117-129.

98 "La Presse En Syrie", *The Levant Herald*, 10 Şubat 1871.

99 Râşid Paşa'nın Suriye valiliği görevinden alınmasından neredeyse 6 altı ay sonrasında dahi inşa faaliyetlerinin devam ettiğine dair arşiv vesikası için bk. BOA, HR.MKT, 737/81, 23 Muharrem 1289 / 5 Nisan 1872.

100 Osmanlı vilayetlerindeki Arap milliyetçiliğinin tarihsel gelişimi için bk. Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, (2016), s. 105-150.

konumundaydı. İlaveten sözü edilen isimler, görev bölgelerinde uzun yıllar boyunca kalabilmişti. Böylelikle Âli Paşa taşrada ve dış işlerinde kontrolü eline alarak merkezde mevcut statükoyu sürdürmüştü. Ancak 7 Eylül 1871 tarihinde Âli Paşa'nın vefatıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış politikası tamamen değişime uğradı. Âli Paşa'nın idare tarzından dış politikadaki tercihlerine kadar muhalif olan ve bu konuda Sultan Abdülaziz'in samimiyetini kazanan Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlık görevine getirilmesi, İmparatorluğun çehresini tamamen değiştirecekti. Babıali'de yaşanan büyük değişikliğin, vilayetlerin idaresinde de sonuçlarının olması gayet doğaldı. Mahmud Nedim Paşa kendi kadrosunu oluşturabilmek adına, merkez ve taşradaki bütün makamlarda görev değişikliğine gitmişti.¹⁰¹ Râşid Paşa da sözü edilen görev değişikliğinden nasibini almıştı. Zira Râşid Paşa, 1860'lı yılların başından itibaren Âli ve Fuad Paşalarla birlikte hareket eden bir bürokrattı. Âli Paşa hayatının son demlerinde iken aldığı bir kararlar Râşid Paşa'nın mevcut valilik görevine devam etmesi tasarrufunda bulunmuştu.¹⁰² Lâkin 1871 Eylül'ünde Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla taşradaki değişim hızla kendini göstermiş ve Subhi Paşa, Râşid Paşa'nın yerine Suriye Valiliğine tayin edilmişti.¹⁰³

Râşid Paşa, yeni sadrazamla siyaseten ters düşmesi sebebiyle Suriye Valiliği görevinin ardından belirli bir süre herhangi bir memuriyete tayin edilmemişti. Ancak görevden alındıktan sekiz ay sonra 1872 Mayıs ayında yeni bir göreve tayin edilmişti. 11 sene boyunca büyük valiliklerde görev yapması sebebiyle, yeni tesis edilen Hersek ve Bosna valiliklerinde bulunan Râşid Paşa'nın kariyeri, 1873 Mayıs'ında Hariciye Nazırlığına atanmasıyla bütünüyle değişime uğrayacaktı. Suriye Valiliği yaptığı dönemde bölgede görev yapan konsoloslarla kurduğu yoğun münasebetlerin getirdiği tecrübeyle birlikte Râşid Paşa, o tarihten itibaren hayatının sonuna dek diplomatik sahadaki görevlerde bulunacaktı.¹⁰⁴ Râşid Paşa, bir sene süren Hariciye Nazırlığı görevinden sonra Avusturya Büyükelçiliğine tayin edilmiş, ardından 1875 Kasım ayından öldürüldüğü gün olan 15 Haziran 1876 tarihine kadar hariciye nazırı olarak görev yapmıştı. Râşid Paşa 15 Haziran 1876 tarihinde, Abdülaziz'in tahtan indirilmesi ve mahlû padişahın intiharı hadiselerinin ardından, Midhat Paşa'nın konağında yapılan kabine toplantısına davetli olmamasına rağmen kendi isteğiyle katılmıştı.¹⁰⁵ Sözü edilen toplantıyı revolver silahları ve kamasiyla basan mahlû padişahın kayın biraderi Çerkez Hasan, bu hareketiyle Sultan Abdülaziz'in intikamını almayı planlıyordu.¹⁰⁶ Çerkez Hasan toplantı odasına girdikten sonra, asıl hedefi olan Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı vurmuş, ardından nakledilen bilgilere göre Kayserili Ahmed Paşa ile arbede yaşadktan sonra, olayın en başında korkudan bayılmış olan Râşid Paşa'yı da kendisine zarar vermemesi için

101 Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti döneminde Tanzimat hareketine karşı olan yaklaşımıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Butrus Abu-Manneh, "The Sultan and The Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa", *International Journal of Middle East Studies*, XXII/3, (1990), s. 257-274.

102 BOA, ŞD, 2269/49, 14 Şaban 1288 / 29 Ekim 1871.

103 BOA, İ.DH, 641/44624, 8 Şaban 1288 / 23 Ekim 1871.

104 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* 4, s. 1358.

105 Mehmed Memduh, *Mirat-ı Şuunât*, s. 111.

106 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40, yay. Cevdet Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 159.

öldürmüştü.¹⁰⁷ Böylelikle uzun yıllar taşrada ve merkezde Osmanlı İmparatorluğu'nun kritik makamlarında görev alan Râşid Paşa'nın hayatı hazin bir şekilde nihayete ermişti.

Sonuç

1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin Midhat Paşa tarafından Tuna Vilayetinde başarıyla tatbik edilmesi üzerine, Babıali yeni vilayet sisteminin Osmanlı Arap eyaletlerinde uygulanması kararını vermişti. Bu doğrultuda Râşid Paşa, Suriye Valiliği döneminde yeni idari sistemin bölgede teşkil edilerek işler hâle gelebilmesi için büyük bir çaba sarf etti. Üstelik Râşid Paşadan sonra Suriye Vilayetinin sınırlarının daraltıldığı düşünülürken ondan sonra hiçbir vali bölgede bu kadar geniş bir sahayı idare etmemişti. Bu bağlamda Râşid Paşa geniş coğrafyaya yayılmış olan kozmopolit bir yapıyı, topluluklar arasında geçmişten miras kalan husumetler bulunmasına rağmen barış içerisinde idare etmeyi başarabilmişti. Bunun yanı sıra Babıali ile oldukça uyumlu çalışarak bölgedeki başıbozukluğu, merkezîyetçi politikaları hayata geçirerek gidermişti. Avrupalı devletlerin telkinleriyle kurulan Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın bölgedeki etkinliğini sınırlandırmış ve Suriye vilayeti içerisindeki en ücra noktasına kadar idari birimleri teşkil ederek merkezî bir sistemin oluşumuna katkı sağlamıştı. Vilayet içerisinde haberleşme ve ulaşım sahasında yatırımlarda bulunarak, Şam şehri başta olmak üzere vilayetin modern bir yapıya kavuşması yönünde faaliyet göstermişti. İlaveten Avrupalı devletlerin bölgedeki nüfuzunu kontrol altına almak için yabancı konsoloslarla bazen samimi münasebetler kurmuş, menfaatlerin çatıştığı noktada ise gerginlikler yaşamıştı. Vilayet idaresinde, yabancı dinamiklerin dışında bölgenin yerli dinamikleri olan önemli aile ve kabilelere tahsisat, nişan ve makamlar vererek devlete olan bağlılıklarını temin etmişti. Râşid Paşa döneminde uygulanan bu politikalar, II. Abdülhamid devrinde eşraf siyaseti olarak geliştirilerek Osmanlı Arap vilayetlerinde daha etkin ve genişletilmiş bir şekilde uygulanmıştı. Yine Râşid Paşa'nın valilik döneminde maiyeti altında çalışan asker, memur ve bürokratlardan bazıları II. Abdülhamid devrinde devlet kademelerinde hızla yükselerek kritik görevlere gelmişlerdi. Bu isimlerden olan Holo Paşa ve oğlu İzzet Holo, Kâmil Paşa gibi devlet adamları II. Abdülhamid devrinde, Osmanlı Arap vilayetleri üzerinde yürütülen politikalara bizzat etkide bulunmuş kişilerdi. Bu bakımdan sözü edilen isimlerin, devlet kademelerindeki tecrübe ve bağlantılarını Râşid Paşa'nın valiliği döneminde elde etmesi de gelecek döneme aktarılan bir miras niteliğindedir.

Netice itibarıyla Râşid Paşa'nın hayatı boyunca edindiği tecrübelerin, idari anlayışına büyük bir etkisi olmuştu. Paris'te beş sene önce boyunca eğitim görmesi ve Osmanlı taşrasında küçük idari birimlerde görev alması onu adeta valilik dönemine hazırlamıştı. Bu tarihsel arka planın etkisiyle Râşid Paşa Avrupalı uzmanlardan da faydalanarak, vilayet üzerinde çok yönlü bir reform programını hayata geçirmiş ve modern bir Suriye Vilayeti yaratmak yolundaki faaliyetleriyle reformist bir vali olma özelliğini kazanmıştı. Paşa'nın valilik anlayışında dönemin Avrupa'daki

107 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikât*, haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983, s. 131.

modern Őehirlerinde görüldüğü üzere, Őehirciliđin geliŐtirilmesi, ulaşım-haberleşme ağlarının geniŐletilmesine önem vermesi ve yapılan yatırımların son derece Avrupaı yöntemlerle hayata geçirilmesinin yanında, vilayet içerisinde görülen problemlere, bir diplomat gibi yaklaŐarak czmler üretmesi Râşid Paşa'nın, dönemin diğer valileri arasında özel bir yer edinmesine sebebiyet vermişti. Valilik döneminde izlediği yaklaŐım ve takip ettiği politikalar, ilerleyen yıllarda İmparatorluğun önemli kademelerinde görev almasının yolunu açmıŐtı. Bu bakımdan Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği dönemi, II. Abdülhamid devrine zemin olan Tanzimat Devri'nin taşradaki tezahrlерinin aydınlatılması bakımından önem arz etmekteydi. Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği görevi boyunca icra ettiği reform ve politikalarla, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede 1918 yılına dek sürecek olan otoritesinin temelleri sağlam bir Şekilde atılmıştı. Râşid Paşa'nın valilik dönemi, daha sonra bölgede kurulan ülkeler adına, hem bölgedeki fikri hayatın geliŐmesi yolunda gerekli zeminin atılması hem de vilayet içerisindeki kurum ve Şehirlerin modernize edilmesi açısından önemli bir safhayı teşkil etmişti.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

İrade Dahiliye (İ.DH): 259/16036, 565/39347, 568/39569, 593/41300, 575/40091, 583/40593, 627/43611, 531/36840, 541/37608.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL): 562/25247, 576/25856, 563/25281, 554/24887.

İrade Mesail-i Mühimme (İ.MMS): 37/1536.

Hariciye Nezâreti, Siyasi Kalemi (HR.SYS): 1525/54.

Hariciye Nezareti Hukuk(HR.H): 345/8, 481/14.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR.MKT): 652/25, 663/55, 655/59, 662/82, 647/8, 737/81.

Hariciye Nezareti Tercüman Odası (HR.TO): 501/122.

Mâbeyn – İrade (MB.İ): 7/57.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL): 1062/55, 1062/59, 535/24.

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.]DVN): 170/93.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.]MKT.MHM): 320/6, 360/53, 361/72, 412/22, 401/27, 416/95, 427/69, 349/68, 377/67, 385/62, 415/51.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A.]MKT.NZD): 381/91, 435/24, 254/57. 415/4, 232/34.

Sadaret Mektubî Umum Vilâyât (A.]MTK.UM): 811/19.

Sadaret Nâme-i Hümayûn Evrakı (A.]DVN.MHM) : 33/22.

Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD): 481/14, 2269/49.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abu Manneh, Butrus, “The Province of Syria and the Mutasarrifiyya of Mount Lebanon (1866-1880)” *Turkish Historical Review*, IV, (2013), s. 119-134.

_____, “The Sultan and The Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa”, *International Journal of Middle East Studies*, XXII/3, (1990), s. 257-274.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cevdet Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960.

_____, *Tezâkir 40*, yay. Cevdet Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Akarlı, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, University of California Press, Los Angeles 1993.

Akyıldız, Ali ve Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Arap İzzet Paşa, *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri I. Cilt*, haz. İbrahim Küreli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Arnaud, Jean Luc, *Damas: Urbanisme et Arhitecture 1860-1925*, Sindbad Actre Sud, Paris 2006.

Burton, Richard Francis, *Pilgrimage to El Medinah and Mecca v.1-2*, Longmans and Roberts, London 1857.

Churchill, Charles Henry, *Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule From 1840 to 1860*, B. Quaritch, London 1862.

Çetin, Atilla Çetin, “el-Cevaib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, VII, (1993), s. 283.

Drake, F. Tyrwhitt Drake and Richard Francis Burton, *Unexplored Syria v.1-2*, Tinsley Brothers, London 1872.

Dunne, James Heyworth, *An Introduction to The History of Education in Modern Egypt*, Luzac & Co., London 1938.

Düstûr, *I.Tertib IV.Cild*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299.

- Ergin, Ali Şakir, "Butrus b. Bûlus", *TDVİA*, VI, (1992), s. 473-474.
- Firro, Kais, *A History of the Druzes*, Brill Academic Publisher, Leiden 1992.
- Hut, Davut, "Osmanlı Arap Vilâyetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, 2016, s. 105-150.
- Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914*, Oxford Universty Press, Oxford 1988.
- İnalçık, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali 1839-1922*, The ISIS Press, İstanbul 1999.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikât*, haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983.
- Mehmed Memduh, *Mirat-ı Şuunât*, haz. Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 4*, haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- O'Donnell, J. Dean, "Théodore Roustan: French Consul In The Levant During The Franco-Prussian War", *French Colonial Historical Society*, XII, (1988), s. 121-131.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mâhalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- _____, "Belediye", *TDVİA*, V, (1992), s. 398-402.
- Özcan, Azmi, "Yerini Bulamayan Bir Gazeteci: John Louis Sabuncu ve İstanbul Yılları", İstanbul Araştırmaları, V, (1998), s. 117-129.
- Rogan, Eugene L., *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire Transjordan 1850-1921*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Spagnolo, John P., *France&Ottoman Lebanon 1861-1914*, Ithaca Press, London 1977.
- Weber, Stefan, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation Volume I*, Aarhus University Press, Aarhus 2009.
- _____, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation Volume II*, Aarhus University Press, Aarhus 2009.

Gazete ve Dergiler

- "The Turkish Papers", *The Levant Herald*, 5 Temmuz 1870.
- "Syria", *The Levant Herald*, 16 Nisan 1870.
- "Syria", *The Levant Herald*, 12 Ağustos 1870.
- "Syria", *The Levant Herald*, 18 Ağustos 1870.
- "Syrie", *The Levant Herald*, 6 Ekim 1870.
- "The Civil War in Syria", *The New York Times*, 21 Temmuz 1860.
- "La Presse En Syrie", *The Levant Herald*, 10 Şubat 1871.
- "Syria", *The Levant Herald*, 4 Nisan 1871.

Elektronik Kaynaklar

- SALT Araştırma, Said Bey Arşivi,
<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/31763> [Erişim tarihi: 29.01.2021].
mapcreator.io/ [Erişim tarihi: 23.10.2021].

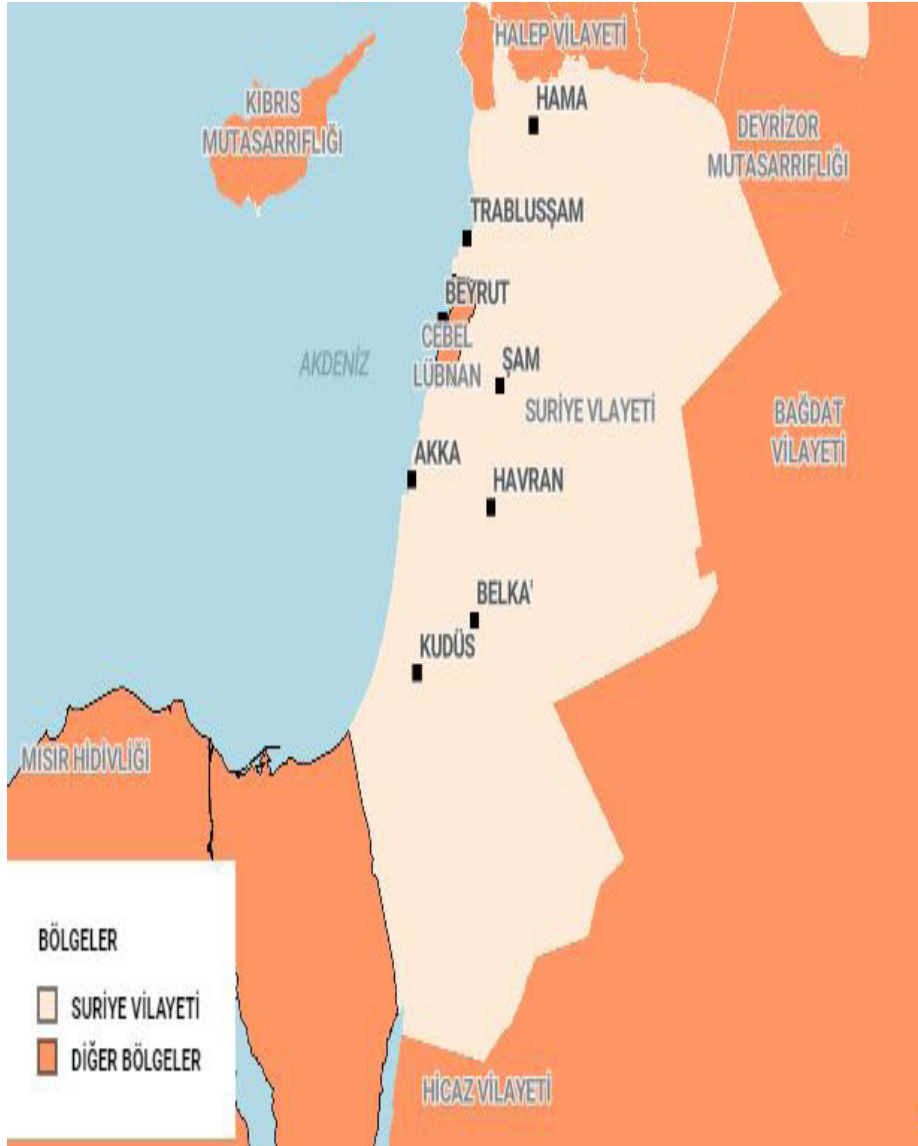
EKLER

Ek 1. Mehmed Râşid Paşa'nın, Abdullah Biraderlerde çektiirdiği bir fotoğraf

Kaynak: SALT Araştırma, Said Bey Arşivi, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/31763> [Erişim tarihi: 29.01.2021].

Ek 2. Râşid Paşa'nın Suriye Valiliği döneminde sancak merkezlerini ve vilayet sınırlarını gösteren harita çizimi

Kaynak: mapcreator.io/ [Erişim tarihi 23.10.2021].